

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Ірина Мунасипова-Мотяш

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка

Анотація:

У статті розглянуто особливості екологічної свідомості молодших школярів, її показники та рівень сформованості в учнів молодшого шкільного віку.

Аннотация:

Мунасипова-Мотяш Ирина. Особенности экологического сознания младших школьников.

В статье рассмотрены особенности экологического сознания младших школьников, его показатели и уровень сформированности.

Resume:

Mynasyrova-Motyash Iryna. Features of ecological consciousness of junior schoolchildren

The article examines the features of ecological consciousness of junior schoolchildren, its indices and the level of its formation.

Ключові слова:

екологічна свідомість, цінності: соціальні, екологічні, моральні, Я-цінності, екодиспозиції.

Ключевые слова:

экологическое сознание, ценности: социальные, экологические, моральные, Я-ценности, экодиспозиции.

Key words:

ecological consciousness, values: social, ecological, moral, self-values, ecodispositions.

Постановка проблеми. Сучасні екологічні проблеми поставили перед педагогічною наукою завдання великої економічної та соціальної значущості: виховання молодого покоління в дусі дбайливого ставлення до природи, захисту й відновлення природних багатств. Екологічне виховання – це систематична педагогічна діяльність, спрямована на розвиток в учнів екологічної культури. Його завдання – сприяти накопиченню екологічних знань, виховувати любов до природи, прагнення берегти, примножувати її багатства, формувати вміння й навички діяльності у природі. Екологічне виховання передбачає розкриття сутності світу природи – середовища перебування людини, яка має бути зацікавлена в збереженні цілісності, чистоти, гармонії у природі. Це, зокрема, уміння осмислювати екологічні явища, робити висновки про стан природи, розумно взаємодіяти з нею. Естетична краса природи сприяє формуванню моральних почуттів обов'язку і відповідальності за її збереження, спонукає до природоохоронної діяльності [3; 4; 7].

Вищезазначене є підставою для впровадження широкої та різнобічної екологічної освіти. Починати екологічне виховання варто з молодшого шкільного віку, оскільки знання, здобуті в цей період, можуть надалі стати твердими переконаннями. Культивація нової свідомості стосовно природи процес тривалий, який безпосередньо пов'язаний з екологічними, соціальними та іншими умовами життя суспільства. Загальноосвітня школа покликана вже сьогодні виявити наполегливість у вихованні нового покоління, якому властиве особливе бачення світу як об'єкта його постійної турботи [1; 2; 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У загальному розумінні «екологічна свідомість» – це масове занепокоєння населення становищем довкілля [3; 4; 6; 7].

Насправді екологічна свідомість, яку, на нашу думку, правильніше називати усвідомленням,

тобто розумінням екологічної ситуації, є елементом триєдиного процесу «сприйняття – розуміння – дія», кожний складник якого соціально, політично та культурно опосередкований. Між вербальним висловлюванням екологічної занепокоєності й участю в соціальних діях, звичайно, спостерігається чимала відстань.

Основними характеристиками екологічної свідомості науковці (Р. Мітчел, Р. Данлеп, Р. Інглехарт, Б. Фірсов, В. Сафронов та інші) здебільшого вважають: занепокоєність станом середовища; мобілізацію моральних ресурсів; здатність до ідентифікації джерела загрози й соціального суб'єкта, що породжує її; визнання здорового та безпечного середовища проживання суспільною цінністю; індивідуальну мобілізацію, тобто усвідомлення необхідності особистої участі у протестних, креативних та інших колективних діях; когнітивну мобілізацію, тобто формування готовності до дій на основі осмислення інформації про ризики та небезпеки і, нарешті, формування в людства нового екологічного мислення [6].

Важливою ознакою екологічного мислення стає визнання виняткової пріоритетності проблеми стійкості біосфери щодо дії антропогенних чинників, порівняно з усіма іншими проблемами практичної діяльності людини. Через відсутність у людей тотального екологічного мислення будь-яка економіка, зокрема й ринкова, зведе нанівець усі природоохоронні заходи державних органів управління [3; 6; 7].

Екологічне мислення не може розвиватися на основі ознайомлення тільки з газетною чи телеінформацією про події та регіони, що характеризуються істотними екологічними проблемами. Безперечно, подібна інформація може слугувати причиною занепокоєння, але разом із тим вона може породжувати своєрідний громадський інфантилізм, що виявляється в повному перекладанні відповідальності на фахівців та органи управлін-

ня, які так само самостійно розв'язати проблему просто неспроможні [1; 2; 5].

Відповідальне ставлення до довкілля формується в людини практично впродовж усього її життя, але особливо інтенсивно – у шкільні роки [4; 7].

Успіх у виконанні завдань екологічної освіти залежить, головню, від першого етапу навчання молодших школярів, коли закладаються основи формування особистості, які забезпечують ефективність подальшого екологічного навчання, що сприятиме створенню єдиної безперервної системи й розвитку екологічної культури [1; 2; 5].

Високі темпи урбанізації, засилля технічного мислення, наші складні соціальні умови багаторазово підсилюють відчуженість людини від природи, зумовлюючи тим самим необхідність екологічної освіти як одного з найважливіших завдань. Саме тому розробка комплексу спеціальних послідовних засобів для формування нового екологічного мислення набуває істотного значення.

Загальновідомо, щоб зрозуміти природу, треба до неї наблизитися. На сторінках підручника дитина бачить природу дещо абстрактно й тільки безпосередній контакт із нею дає змогу дитині відчувати себе частиною всього живого. Куточок живої природи, теплиця, внутрішнє озеленення класних кімнат, аудиторій, алеї та квітники, – усе повинно цьому сприяти й створюватися за участю школярів, зокрема й молодших класів.

У сучасній педагогіці набуто значний досвід екологічної освіти й виховання дітей у молодших класах через програмне навчання і виховання. Екологічним змістом наповнено уроки з мови, математики, природознавства. Про це свідчить проаналізований нами досвід учителів О. І. Деркач, Г. Є. Медведчук, Н. С. Лісовської, Г. А. Карпушенко, В. В. Олійник, Г. П. Скалозуб, Н. В. Шило, Н. В. Шпак та інших [1; 2]. Вони використовують надзвичайно цікаві для дітей форми роботи: мандрівки лісовою стежиною, розповіді про тварин і рослини, пізнавальні завдання, запропоновані від їх імені, уявні мандрівки в певну пору року, ігри, конкурси, інсценування, екологічну інформацію, задачі з природничим змістом та ін. На багатьох уроках практикуються цікаві зоохвилинки, «хвилинки-цікавинки», «віконця у природу» та фізкультхвилинки на природничу тематику. Діти мають екологічні довідники, куди занотовують відомості про рослини й тварин; картки «Правила-заборони», які ілюструють, що можна, а чого не можна робити у природі, пам'ятки екологічної поведінки у природі [1; 2].

У формуванні екологічної свідомості дітей учителі молодших класів виокремлюють такі етапи [1; 2; 5; 7]:

– бачення й розуміння краси навколишнього світу;

– формування потреби не лише споглядати, а й дбайливо ставитися до природи, охороняти й примножувати її;

– усвідомлення, що природа не є чимось відстороненим від людини, що людина це і є частина природи.

– становлення екологічної відповідальності, яка базується на екологічних знаннях.

Елементи екологічного виховання наскрізно проходять через увесь виховний процес. Проблема екологічного виховання в теорії та практиці шкільного навчання не є новою. Особливий інтерес до неї виник ще наприкінці 70-х – початку 80-х років минулого століття. За цей час була розроблена «Концепція неперервного екологічного виховання на Україні», у якій наголошувалося, що «... перед сучасною педагогічною наукою і практикою постали нові невідкладні завдання. Необхідно забезпечити підготовку молодого покоління, яке зможе вивести Землю зі стану глибокої екологічної кризи, у яку вона потрапила через незнання або ігнорування законів взаємовідносин суспільства й природи...» [5, с. 25].

Суспільство стурбоване обставинами, які змушують людство замислитися над необхідністю свідомого підходу до розв'язання таких проблем, як використання природних ресурсів, вплив розвинутого промислового і сільськогосподарського виробництва на стан природного середовища та здоров'я людей.

Формулювання цілей статті. Сучасні масштаби екологічних змін створюють реальну загрозу життю людей, тому навчально-виховна діяльність школи має бути спрямована на формування екологічної свідомості учнів, щоб вирости покоління, яке охоронятиме довкілля. Тому метою нашого дослідження є вивчення сформованості екологічної свідомості молодших школярів через її основні показники.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося впродовж 2010-2011 рр. на базі загальноосвітнього навчального закладу № 12 із поглибленою фізико-математичною підготовкою та загальноосвітнього навчального закладу № 19 м. Чернігова й було спрямоване на виявлення основних показників екологічної свідомості молодших школярів. Основною емпіричною підставою дослідження став аналіз результатів, отриманих шляхом вибірки серед учнів вищезазначених шкіл.

У дослідженні брали участь учні 4–5-х класів; загальна кількість респондентів – 157 осіб віком від 9-ти до 11-ти років.

У ході дослідження були використані такі методики: Тест «Екоціннісні диспозиції» (ТЕД для молодших школярів) (В. Скребець, 1994 р.) [4; 6], «Незавершені речення екологічного змісту» (В. Скребець, 1994 р.) [6]. Отримані

результати піддавалися математично-статистичній обробці із застосуванням комп'ютерної програми SPSS 17.0 for Windows.

Дослідження показників екологічної свідомості учнів молодшого шкільного віку виявило такі тенденції: серед усіх цінностей, запропонованих у ТЕД (тест екологічних диспозицій), в учнівській вибірці в середньому переважає домінанта екологічних цінностей (ЕЦ у 61% респондентів), середній показник яких становить $67,39 \pm 2,20$. Інші показники мають такий розподіл по цінностях: моральні цінності переважають у 46% респондентів, а їх середній показник становить у вибірці $58,09 \pm 1,77$; соціальні цінності переважають у 38% респондентів, середній показник їх серед опитаних підлітків – $38,14 \pm 1,9$; Я-цінності переважають у 30% респондентів, їх середній показник у учнів становить $30,4 \pm 1,2$. Загалом по вибірці екологічна спрямованість виражена на однаковому рівні в усіх учнів, діапазон показників екологічних цінностей (ЕЦ) становить $(15-93) \pm 17,5$. Отже, максимальні показники екологічних цінностей у цій вибірці досить високі. Таким чином, для учнів 4–5-х класів дослідженої вибірки характерне дбайливе ставлення до природи, зацікавленість природоохоронною діяльністю, екологічними проблемами взагалі, порівняно з соціальними проблемами чи проблемами моралі. Такі тенденції можна зрозуміти, урахувавши специфіку інтересів опитаних дітей та їх спрямованість на розв'язання екологічних проблем, оскільки досить велика увага в навчально-виховному процесі вищезазначених закладів освіти приділяється саме екологічній освіті та вихованню (учні регулярно беруть участь в озелененні шкільної території, шкільних і міських олімпіадах із біології та екології).

Аналіз показників екологічних диспозицій виявив таке: найвищий відсоток характерний для показника колаборативної диспозиції (СІb) (у 70% респондентів), середнє значення якої – $57,31 \pm 2,03$. Щодо показників інших екологічних диспозицій, то індиферентна екодиспозиція переважає лише у 18% респондентів, середнє значення її становить $42,19 \pm 2,43$. Несеситивна екодиспозиція виражена у 15% учнів, при її середньому значенні $39,69 \pm 2,08$. Екосовмісійна диспозиція переважає у 8% респондентів, її середнє значення становить $29,21 \pm 2,13$. Зазначимо, що у 12% дітей вищезазначена екодиспозиція взагалі не представлена у структурі екологічної свідомості. Зауважимо, що гашенарна екодиспозиція переважає лише у 5% респондентів при досить низькому середньому значенні $28,40 \pm 2,16$, причому 57% опитаних учнів взагалі не схильні до того, аби заподіяти шкоду природним об'єктам. Найменше серед усіх диспозицій екологічної свідомості була представлена екосовметральна (лише у 4% респондентів, при найнижчому середньому значенні – $25,90 \pm 1,36$). Від-

значимо, що у 21% респондентів цієї екодиспозиції зовсім немає у структурі екологічної свідомості.

Підсумовуючи сказане вище, доходимо висновку, що у групі респондентів, яка брала участь в опитуваннях, переважають показники екологічних цінностей, на другому місці – показники моральних цінностей, далі – соціальних і на останньому місці – Я-цінностей. Серед екопсихологічних диспозицій провідне місце належить колаборативній, в основі якої – розуміння активного ества та живої сутності природи. Гашенарна й совметральна екодиспозиції у структурі екологічної свідомості деяких учнів не представлені зовсім. Як переконаємося, респонденти велику увагу приділяють проблемам охорони природи, збереженню довкілля, намагаються «співпрацювати» з природою, узгоджують свої дії з нею, оптимально врегульовують власні відносини з навколишнім середовищем. Отже, учням середніх класів досліджуваної вибірки загалом властива еконормативна поведінка.

Аналіз результатів показників екологічної свідомості за методикою «Незавершені речення екологічного спрямування» виявив таке: в учнівських відповідях помітна безпосередність і щирість у завершених реченнях, а також лаконічність відповідей. У більшості відповідей спостерігається наївна прямолінійність. Кількісний рівень інтегральних показників екопсихологічного тестування школярів середній. Фактичне екологічне навантаження за всіма завершеними реченнями в системі заданих критеріїв (Фн) становить 63,8%, тобто вище можливого, питома вага екологічних сенсів (Рес) – 56%. Разом із тим звернення до екологічної тематики спостерігається досить часто (А% ЕС=63%, у 52% учнів). Інші критерії: А% ВКО – 58%, свідчать про середній рівень особистісної залученості, що так само означає, що екологічні проблеми для учнів не завжди є актуальними. Серед інших протиріч помітне й таке: на фоні високої причетності до проблем екології індивідуальна учнівська свідомість слабо виявляє відповідну активність: АЕС – від констатації проблеми (показник статистичної моди «1») до емоційного сприйняття і переживання екоосу (показник моди «2»). Про незрілість екологічного світобачення свідчить таймер компліцитності (ТК) – 37%. Виявлені тенденції, вірогідно, пояснюються не лише віковими особливостями респондентів (екологічна свідомість ще остаточно не сформована), але й профілізацією вибірки (більшість класів орієнтуються на фізико-математичне спрямування вже з початкової школи), що, на нашу думку, не достатньо сприяє розвитку компліцитності екологічної свідомості.

Виходячи з наведених вище даних, зазначимо, що в наших респондентів спостерігається ви-

сока екоціннісна спрямованість, емоційне сприйняття проблем довкілля, колаборативна екопсихологічна диспозиція, високий рівень екологічних цінностей. Проте інтелектуально-емоційного спрямування компліцитності екологічної свідомості учнів, як свідчать показники, ще недостатньо, щоб її активність стала справді дієвою, особистісною за ставленням і проявами в безпосередній діяльності, вчинках, конкретних діях.

Висновки. За результатами проведеного емпіричного дослідження доходимо висновку, що серед усіх показників екологічної свідомості в респондентів переважають екологічні цінності. Отже, учні насамперед прагнуть зберегти довкілля, цінують природу. Показники колаборативної екодиспозиції є досить високими, у молодших школярів переважає еконормативна поведінка.

Список використаних джерел

1. Василенко Г.М. Екологічна освіта та виховання / Г.М.Василенко // Початкова школа – 2007. – № 6. – С. 6-9.
2. Вербицький В.П. Соціально-педагогічна концепція екологічної освіти / Вербицький В.П. // Початкова школа – 2007. – № 6. – С. 1-6.
3. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология / Дерябо С.Д., Ясвин В.А. – Ростов-Дон.: Изд. Феникс, – 1996. – 235 с.
4. Львовичкіна А.М. Екологічна психологія: навчальний посібник / Львовичкіна А.М. – К.: Міленіум, 2003. – 120 с.
5. Николина В.В. Воспитание экологических ценностей у учащихся / Николина В.В. – СПб., 1998. – 75 с.
6. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи / Скребець В.О. – К.: Видавничий дім «Слово», 2004. – 440 с.
7. Ясвин В.А. Исследование структурных характеристик личностного отношения к природе / Ясвин В.А. // Психол. журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 32-40.

References

1. Vasylenko, H. M. (2007). *Ecological education and upbringing*. Pochatkova shkola. 6. 6-9. [in Ukrainian].
2. Verbyts'kyi, V. P. (2007). *Social and pedagogical conception of ecological education*. Pochatkova shkola. 6. 1-6. [in Ukrainian].
3. Deryabo, S. D. (1996). *Ecological pedagogy and psychology*. Rostov-on-Don: Feniks. [in Russian].
4. Liovochkina, A. M. (2003). *Ecological psychology: study guide*. Kyiv: Milenium. [in Ukrainian].
5. Nikolina, V. V. (1998). *Development of ecological values in pupils*. St. Petersburg. [in Russian].
6. Skrebets', V. O. (2004). *Ecological psychology in the distant consequences of ecotechnogenic catastrophe*. Kyiv: Publishing House «Slovo». [in Ukrainian].
7. Yasvin, V. A. (1995). *Research of structural characteristics of the personal attitude to nature*. Journal of Psychology. 3(16). 32-40. [in Russian].

Рецензент: Сегеда Н.А. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Мунасіпова-Мотяш Ірина Анатоліївна
Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка
вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів,
Чернігівська обл., 14013, Україна
doi: 10.7905/нвмдпу.v0i10.692

Надійшла до редакції: 24.04.2013 р.

Прийнята до друку: 24.05.2013 р.